

Sławoj Tanaś

Tanatourystyka

**Od przestrzeni śmierci
do przestrzeni turystycznej**

Tanatourystyka

40 LAT

WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Sławoj Tanaś

Tanatoturystyka

**Od przestrzeni śmierci
do przestrzeni turystycznej**

Sławoj Tanaś – Pracownia Rekreacji i Turystyki Kwalifikowanej
Instytut Geografii Miast i Turyzmu, Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki, 90-323 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT

Antoni Jackowski

PROJEKT OKŁADKI

Marek Mazurek

FOTOGRAFIA NA OKŁADCE

Kościół cmentarny pw. Wszystkich Świętych w Kutnej Horze w Czechach

Sławoj Tanaś

ADIUSTACJA, REDAKCJA TECHNICZNA

SKŁAD I ŁAMANIE

Elżbieta Paradowska

RYSUNKI

Anna Wosiak

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.06271.13.0.H

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-924-7

ISBN (ebook) 978-83-7969-218-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63, faks 42 665 58 62

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	7
2. ŚMIERĆ I KULTURA	17
2.1. Zmienność interpretacji śmierci a tanatoturystyka	17
2.1.1. Krótka historia śmierci	18
2.1.2. Tabu śmierci	23
2.2. Dziedzictwo kulturowe śmierci	28
2.2.1. Kultura śmierci	30
2.2.2. Śmierć a tożsamość kulturowa	38
2.2.3. Popkulturowy wymiar śmierci	43
2.2.4. Okrucieństwo i transparenca śmierci	48
3. GEOGRAFIA KULTURY ŚMIERCI	53
3.1. Geografia kultury a przestrzeń śmierci	54
3.2. Śmierć w geografii podróży kulturowych	56
3.2.1. Podróże pielgrzymkowe	58
3.2.2. Podróże kulturowe	68
3.3. Geografia śmierci	79
3.3.1. Przestrzeń śmierci	79
3.3.2. Nekrogeografia - idea geograficznych badań nekropolii	85
3.3.3. Koncepcja geografii śmierci	92
4. CZŁOWIEK W PRZESTRZENI TANATOTURYSTYKI	99
4.1. Turystyka kulturowa	100
4.1.1. Turystyczna percepcja kultury.....	103
4.1.2. Turystyczny dystans międzypokoleniowy	105
4.2. Związki przestrzeni śmierci z przestrzenią turystyczną	109
4.2.1. Kulturowa przestrzeń turystyczna	116
4.2.2. Przestrzeń tanatoturystyki	119
4.2.3. Determinanty rozwoju przestrzeni tanatoturystyki	122

4.3. Edukacja w przestrzeni tanatoturystyki	126
4.3.1. Przestrzeń pamięci	126
4.3.2. Edukacja i wychowanie	133
4.3.3. Krajoznawstwo w przestrzeni tanatoturystyki	135
4.4. Rozwój przestrzeni tanatoturystyki na przykładzie pamięci o aktach terrorystycznych i ludobójstwie	138
4.4.1. Terror i ludobójstwo jako bariera ruchu turystycznego	141
4.4.2. Pamięć o terrorze i ludobójstwie jako stymulator ruchu tury- stycznego	148
5. ISTOTA TANATOTURYSTYKI	153
5.1. Atrakcyjność turystyczna kultury śmierci	157
5.2. Motywy podróży tanatoturystycznych	165
5.3. Moralne dylematy tanatoturystyki	170
5.3.1. Turystyczna postawa wobec śmierci	171
5.3.2. Moralny aspekt tanatoturystyki	173
5.3.3. Znaczenie traumy w tanatoturystyce	181
5.4. Typologia tanatoturystyki	185
5.5. Geografia tanatoturystyki	194
6. WNIOSKI	199
Literatura	203
Summary	221

1. WSTĘP

Intensywny rozwój światowej turystyki determinuje organizację przestrzeni turystycznych będących rezultatem zmieniających się w czasie potrzeb konsumpcyjnych turysty, które decydują o odkrywaniu nowych obszarów dla turystyki, choć znanych wcześniej, to nie zawsze z nią identyfikowanych. We współczesnej turystyce kulturowej, w ramach której turysta odwiedza miejsca stanowiące lub prezentujące materialne i niematerialne dziedzictwo historyczne i artystyczne, powszechna jest m.in. śmierć.

W czasie, kiedy podróże nabrały cech dobrowolności rozpoczęła się era turystyki, rozumianej jako czasowe przemieszczanie się dla przyjemności i osobistego kontaktu ze środowiskiem odwiedzanym (przyrodą, kulturą i społeczeństwem) (PRZECLAWSKI 1979). Choć początki turystyki upatrywane są w podróżach o charakterze religijnym, edukacyjnym i handlowym, to współcześnie turystyka kojarzy się najczęściej z poznaniem, wypoczynkiem, rozrywką i realizacją własnych zainteresowań.

Średniowieczna Europa była przestrzenią pielgrzymowania przede wszystkim do grobów ludzi, którzy odegrali znaczącą rolę w historii chrześcijaństwa (JACKOWSKI 2003). Były to m.in. Jerozolima z grobem Jezusa, Rzym z grobem św. Piotra czy Santiago de Compostela z grobem św. Jakuba. Rozwój uniwersytetów sprzyjał wędrownikom żaków, a rosnące potrzeby konsumpcyjne wiązały się z podróżami kupców, dzielących się swoją wiedzą o świecie z mieszkańcami odwiedzanych obszarów. Rozwój środków komunikacji i otwartość na świat sprzyjała coraz dalszym i dłuższym podróżom, w trakcie których wędrowcy poznawali inne kultury, a społeczności przez nich odkrywane dowiadywały się o istnieniu nieznanymi im cywilizacji.

Podane powody pierwszych podróży, spełniających współczesne kryteria wędrowek turystycznych, można odnieść nie tylko do średniowiecznej Europy, ale również do historii turystyki na całym świecie. Dzięki podróżom sukcesywnie dochodziło do wzajemnego poznawania kultur i przekazywania wiedzy o społecznościach lokalnych, ich tradycjach, obrzędach, wierzeniach i prawach. Nieznany świat kreował potrzebę poznania, w tym poznania zarówno geograficznego, jak i kulturowego. Różnorodność kulturowa napędzała rozwój ekonomiczny świata, a ten z kolei postęp cywilizacyjny

prowadzący wielokrotnie do konfliktów i wojen. W ten sposób zainteresowanie otaczającym człowieka światem rozwijało jego potrzeby poznawcze.

Wraz z upływającym czasem celem podróży turystycznych stała się również chęć poznania wytworów kultury. Podróże odbywały się i nadal często pozostają w związku ze „śmiercią drugiego” (ARIÈS 1979). Postawy wobec śmierci i zmarłego kształtowane były przez całą historię ludzkości, czego wyrazem jest dziedzictwo kulturowe, przejawiające się obyczajowością, normami postępowania, symboliką oraz twórczością artystyczną, które od zarania były przedmiotem zainteresowania człowieka. Przestrzenie śmierci były od wieków odwiedzane w ramach podróży pielgrzymkowych zarówno w charakterze religijnym, jak i historycznym mających na celu upamiętnienie i kult zmarłych. Przestrzenie śmierci wykorzystywane w procesie edukacji i wychowania współcześnie stanowią walor, który jest podstawą organizacji atrakcji i produktów turystycznych kreowanych pod wpływem popytu rynkowego.

Turystyka kulturowa w świecie zachodnim rozwija się intensywnie od XIX wieku. Od tego czasu jej początkowo elitarny charakter stopniowo nabrał cech masowości, by w drugiej połowie XX i na początku XXI stulecia wytwory kultur uległy popularyzacji, stając się podstawowym czynnikiem kształtowania turystyki poznawczej. Kultura popularna udostępniła szerokim masom społeczeństw wiele dziedzin kultury wysokiej, do której do tej pory nie miały one dostępu lub był on ograniczony. W ten sposób także dziedzictwo kulturowe śmierci zostało upowszechnione i uznane za walor turystyczny. Zmieniający się charakter konsumpcji turystycznej zadecydował o odkrywaniu przez turystów nowych przestrzeni, choć wielokrotnie znanych wcześniej, to stosunkowo słabo rozpoznanych.

Turystyka jest zjawiskiem złożonym i wielopłaszczyznowym, obejmującym wiele dziedzin życia poszczególnych osób i zbiorowości ludzkich i można ją rozpatrywać w kilku aspektach (KUREK, red. 2008, s. 17) opisujących również możliwości wykorzystania przestrzeni śmierci na potrzeby turystyki:

- jako zjawisko psychologiczne, odnoszące się do człowieka (potrzeby, motywy, cele, wyobrażenia, zachowania, przeżycia);
- jako zjawisko kulturowe, ponieważ jest funkcją turystyki, w turystyce dochodzi do interakcji kulturowej;
- jako zjawisko społeczne, obejmujące relacje interpersonalne, styczności społeczne i wynikające z tego skutki dla stron kontaktu;
- jako zjawisko przestrzenne, obejmujące zagospodarowanie turystyczne i przestrzenny charakter migracji turystycznych determinujących określone zmiany w przestrzeni geograficznej;

- jako zjawisko ekonomiczne, w którym dochodzi do kontaktu między wytwórcą a odbiorcą dóbr turystycznych, co powoduje określone skutki ekonomiczne.

Turysta poszukując doznań odmiennych od tych, które towarzyszą mu w codziennym życiu staje się konsumentem produktów turystycznych korzystającym z walorów przestrzeni geograficznej, z czasem przygotowanych w odpowiedni sposób do turystycznego odbioru. Również śmierć w aspekcie ontologicznym i fenomenologicznym wzbudza ciekawość poznawczą, wynikającą m.in. z eschatologicznych zainteresowań człowieka.

Podróże turystyczne, w ramach których odwiedzane są przestrzenie śmierci nazwano **tanatoturystyką**¹ (SEATON 1996, TANAS 2006a). Tanatoturystykę można uznać za swego rodzaju pomost pomiędzy śmiercią a życiem, pomiędzy umarłymi a żywymi. Turysta jest zachęcany do kontemplacji śmierci mającej wymiar nie tylko religijny, ale również, a może przede wszystkim, społeczny. Śmierć wzbudza zarówno lęk, respekt, jak i zdystansowany uśmiech. Turystyka jest w stanie wygenerować każdy z zamierzonych skutków, w zależności od potrzeb i zasobów, jakimi dysponują i turyści, i organizatorzy atrakcji turystycznych. Popkulturowe i rozrywkowe produkty turystyczne wielokrotnie wykorzystują aspekt śmierci, jej obraz i symbolikę w celu wywołania określonych wrażeń i emocji. Zamki strachu, muzea śmierci, inscenizacje egzekucji i tortur, podróże do stref zagrożenia życia są niewątpliwie przykładem diametralnie innego, w ocenie wielu kontrowersyjnego lub nieprzyzwoitego, wykorzystania przestrzeni śmierci do celów komercyjnych.

Niezależnie, czy w wymiarze kultury wysokiej czy popularnej zawsze przekaz płynący do turysty ma dla niego wymierne znaczenie. Tanatoturystyka, stanowiąca rodzaj turystyki kulturowej, wpływa na poszerzenie świadomości społecznej, odkrywanie dziedzictwa przez przekraczanie granic kulturowych, rozbudzanie rozmaitych potrzeb, identyfikację, wartościowanie oraz interpretację kultur. Kontakt z przestrzenią śmierci może być dla turysty stymulujący, poprzez odkrywanie nieznanego dla niego świata, wielokrotnie niezrozumiałego i rodzącego obawy. Nieobecność śmierci w prywatnym życiu, ze względu na redukcję życia religijnego i postępującą sekularyzację społeczeństw, medykaliczację procesu umierania i komercjalizację

---

¹ Autor w artykule *Tanatoturystyka – kontrowersyjne oblicze turystyki kulturowej* (TANAS 2006a) wprowadził termin „tanatoturystyka” (*Tanatos* + turystyka; analogicznie funkcjonują w języku polskim pojęcia tanatofobia, tanatologia), będący polskim odpowiednikiem angielskiego terminu *thanatourism* (SEATON 1996). Tanatoturystyka to podróże turystyczne do przestrzeni śmierci; dokładniej zdefiniowana została w rozdziale 5.

śmierci obserwowaną w branży pogrzebowej, stoi w opozycji do wszechobecności drastycznej śmierci w kulturze popularnej i mediach.

Paradoksalnie tanatoturystyka odgrywa istotną rolę w relacjach między *sacrum* a *profanum* śmierci, jest czynnikiem wywołującym zainteresowanie śmiercią w różnych aspektach jej rozumienia oraz postrzegania – zarówno edukacyjno-wychowawczym, jak i pogłębiającym tabu śmierci, poprzez upowszechnianie fikcyjności śmierci w wytworach kultury popularnej. Tanatoturystyka pozwala na zrewidowanie podejścia turysty do śmierci, stymulując proces **tanatopsji**² – z pierwotnego poczucia strachu i odrazy do zrozumienia i przygotowania się na śmierć. Również turystyczne atrakcje, bazujące na fenomenie śmierci, poprzez rozrywkę, edukację, upamiętnienie, mogą zmniejszać obawy przed śmiercią (STONE 2012).

Zapoczątkowane w Polsce przez autora badania nad tanatoturystyką, której pierwotnym przedmiotem poznania były cmentarze (TANAŚ 2004, 2008b), mają swoją kontynuację w postaci licznych opracowań problematyki wykorzystania przestrzeni śmierci na potrzeby turystyki, opublikowanych przez autora i cytowanych w literaturze przedmiotu. Tym samym został określony ogólny cel badań, jakim jest zidentyfikowanie i opisanie podróży turystycznych do przestrzeni śmierci nazwanych tanatoturystyką (TANAŚ 2006a), wpisujący się w nurt badawczy nad szerzej rozumianą **mroczną turystyką**, określoną w literaturze angielskiej jako *dark tourism*³ (LENNON, FOLEY 2000, STONE 2006).

Opierając się na wielu przykładach autor podjął próbę teoretycznego opracowania mechanizmów wymuszających potrzebę turystycznego podróży do **przestrzeni śmierci**, rozumianej jako wyodrębniona z przestrzeni geograficznej przestrzeń determinowana śmiercią (TANAŚ 2006b). Przestrzeń śmierci to przestrzeń realna o charakterze przedmiotowym i podmiotowym (LISOWSKI 2003, s. 42). Ujęcie heteroteliczne przypisuje przestrzeń

---

² Punktem wyjścia do rozważań nad tanatoturystyką jest tanatopsja, czyli kontemplacja śmierci (SEATON 1996). Angielskie *thanatopsis* – rozmyślanie, kontemplacja śmierci wywodzi się z połączenia greckich słów *Tanatos* (bóg śmierci) i *opsis* (widok, wygląd) (*The Oxford English Dictionary* 1991, BANKO 2003). Tanatopsja rozpowszechniona została w społeczeństwie europejskim przez Kościół chrześcijański, który w sztuce i kulturze bardzo często nawiązywał do wyobrażenia śmierci. Była religijną i polityczną regułą, formą duchowego przygotowania na śmierć, swego rodzaju *memento mori* (z łac. „pamiętaj o śmierci”), zachęcając społeczeństwo do lepszego życia (porównaj: TANAŚ 2006a).

³ Po raz pierwszy pojęcie *dark tourism* (ciemna, mroczna, ponura turystyka) opisali i zdefiniowali M. FOLEY i J. LENNON (1996) jako zjawisko obejmujące podróże do miejsc katastrof, morderstw, masowych śmierci i ludobójstw. Autor w dotychczas publikowanych pracach w odniesieniu do pojęcia *dark tourism* używał terminu „ciemna turystyka”. Ze względu na charakter podróży turystycznych do miejsc wzbudzających lęk, przerażenie i opór wydaje się, że „mroczna turystyka” w języku polskim trafniej oddaje sens terminu *dark tourism*.

jako zbiór przedmiotów (artefaktów) do określonych podmiotów (ludzi) poznających ją, działających w niej lub kształtujących ją. Uwzględnienie człowieka, jako podmiotu działającego w rzeczywistym świecie fizycznym i w określonych realiach przestrzenno-czasowych, wskazuje na analizę przestrzeni śmierci i przestrzeni turystycznej w kategoriach subiektywnych, wewnętrznych doświadczeń, określonych potrzeb i wyobrażeń. Przestrzeń śmierci jest identyfikowana przez człowieka dzięki jego pamięci. Jeżeli fakt związany ze śmiercią ulega zatarciu w ludzkiej pamięci w wyniku zapomnienia, to w przestrzeni geograficznej również traci swoje miejsce. Nie możemy wówczas identyfikować tej przestrzeni jako przestrzeni śmierci.

W następstwie podróży turystycznych do przestrzeni śmierci następuje rozwój przestrzeni turystycznej, rozumianej jako część przestrzeni geograficznej i społecznej, w której zachodzą zjawiska turystyczne, niezależnie od wielkości i charakteru ruchu turystycznego (WARSZYŃSKA, JACKOWSKI 1978, LISZEWSKI 1995, LATOSIŃSKA 2006, WŁODARCZYK 2009). Przestrzeń turystyczna jest identyfikowana przez człowieka dzięki jego działaniu. Innymi słowy, jeżeli w przestrzeni geograficznej nie rejestrujemy ruchu turystycznego, nie możemy mówić o przestrzeni turystycznej.

Zmienną opisującą przestrzeń śmierci i przestrzeń turystyczną jest czas. Nawiązując do badań nad przestrzenią turystyczną, wyodrębnioną z przestrzeni geograficznej (LISZEWSKI 2006, WŁODARCZYK 2009), autor podejmuje badania nad ewolucją przestrzeni śmierci będącą początkowo przestrzenią nieturystyczną, która pod wpływem działalności człowieka oraz przemian kulturowych może zostać zaklasyfikowana jako przestrzeń turystyczna lub stanowić jej część. Jednym z głównych celów badań nad tanatoturystyką jest określenie przestrzennej i kulturowej specyfiki opisywanych podróży w oparciu o założenia geografii kultury (OTOK 1986, ORŁOWSKA, red. 2002, REMBOWSKA 2002b, MYGA-PIĄTEK 2005) i geografii turystyki (WARSZYŃSKA, JACKOWSKI 1978, KOWALCZYK 2000).

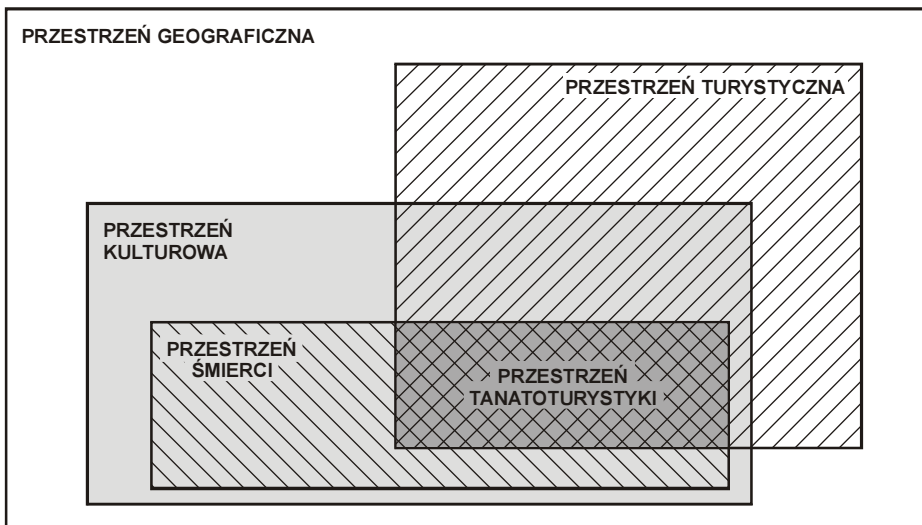
Geografia kultury obejmuje badania przestrzennych aspektów kultury, w tym m.in. rozpoznawanie przestrzennych artefaktów jako form interpretacji zachowań i znaczeń poszczególnych jednostek lub grup społecznych, interpretację przestrzeni kulturowych, badanie przestrzeni doświadczanych i odczuwanych, tożsamości przestrzennej czy krajobrazu symbolicznego i kulturowego (REMBOWSKA 2002b). Z kolei geografia turystyki koncentruje się na studiach nad przydatnością przestrzeni geograficznej do potrzeb ruchu turystycznego, postawami turystów wobec określonych form i sposobów uprawiania turystyki, procesami zachodzącymi w przestrzeni geograficznej pod wpływem zjawisk turystycznych i organizacją przestrzenną turystyki (LISZEWSKI 1981, WARSZYŃSKA 1999). Wobec tego proces przekształca-

nia przestrzeni śmierci w przestrzeń turystyczną mieści się zarówno w problematyce badań geografii turystyki, jak i geografii kultury.

Problem badawczy można sformułować w postaci pytania: jakie jest znaczenie śmierci w procesie kształtowania przestrzeni turystycznej? Odpowiedź na nie polega m.in. na zidentyfikowaniu i opisaniu procesu poszerzania przestrzeni turystycznej o nowe przestrzenie, pierwotnie uznawane za nieturystyczne, ściśle korelując je z problematyką badawczą geografii turystyki i geografii kultury. Jest to opis i analiza:

- relacji przestrzeni śmierci z przestrzenią turystyczną (funkcji, organizacji i użytkowania);
- możliwości i sposobów wykorzystania przestrzeni śmierci w turystyce kulturowej;
- geograficznego zróżnicowania kultury śmierci.

Przedmiotem podjętych badań jest istota – geneza, ewolucja i determinanty zmian – przestrzeni śmierci stanowiącej cel podróży turystycznych. Przestrzeń śmierci obejmuje materialne i niematerialne elementy gromadzone w ciągu dziejów – związane z upamiętnieniem śmierci w przestrzeni geograficznej oraz z działaniami, efektem których jest śmierć – zwane dalej **kulturą śmierci**. Wyodrębniona przez człowieka (turystę) z przestrzeni geograficznej przestrzeń śmierci, która pod wpływem ruchu turystycznego podlega zmianom funkcjonalnym, stając się **przestrzenią tanatoturystyki**, będzie traktowana jako **podmiot** badań (rys. 1).

Rys. 1. Miejsce przestrzeni tanatoturystyki w przestrzeni geograficznej
Źródło: opracowanie własne

W centrum zainteresowania autora znalazły się te elementy kultury, które są powiązane z definiowaną przez niego śmiercią w ujęciu geograficznym, społecznym, kulturowym i religijnym. Można wyodrębnić kilka modelowych postaw człowieka wobec śmierci (JACKOWSKI 1986, SZEWCZYK-KOWALCZYK 2012):

- śmierć jest tylko granicą między bytem doczesnym a wiecznym; aby zasłużyć na lepszy byt lub byt wieczny trzeba żyć godnie; śmierć jest egzaminem (śmierć jest elementem wiary, religii);
- śmierć jest końcem jednostkowej egzystencji; życie przekazane jest w potomstwie; człowiek jest częścią rodziny, społeczności, kultury (śmierć jest elementem tożsamości);
- śmierć jest końcem życia; zostaje tylko pamięć o człowieku i ślad po jego działalności, dlatego trzeba tak żyć, żeby zasłużyć na pamięć (śmierć jest elementem pamięci, wyrazem patriotyzmu, męczeństwa, chwały);
- śmierć jest końcem wszystkiego; trzeba cieszyć się życiem i je konsumować; życie jest dobrem najwyższym (śmierć jest odrzucona, ironizowana, symbolicznie jest elementem rozrywki).

Śmierć na potrzeby niniejszej pracy definiowana jest jako ontologiczny kres życia (CHABANIS 1987, JAWORSKI 1979) zarówno podmiotowego – kogoś, jak i przedmiotowego – czegoś, identyfikowany przez system znaków (symboli) oraz artefakty kształtowane i gromadzone w procesie ewolucji i dyfuzji kultur. M. HEIDEGGER (1994) pojmował śmierć jako kres, jako dopełnienie, dzięki któremu możliwa jest egzystencjalna pełnia (SZABAT 2012). Śmierć, w pewnym sensie, według M. HEIDEGGERA (1994) kształtuje sposób bycia. Śmierć jest rozpatrywana przede wszystkim przez pryzmat nagromadzonych wartości kulturowych (materialnych i niematerialnych) stanowiących dziedzictwo cywilizacyjne wartościowane przez pamięć o nim, która rodzi się wraz z kresem życia.

Główne założenia przyjęte w pracy, pozwalające ująć problem badawczy w określone ramy teoretyczne pozostające w nurcie geografii społeczno-ekonomicznej, są następujące:

- ujęcie geograficzne pracy odwołuje się do szeroko rozumianej humanistycznej koncepcji geografii kultury, z wykorzystaniem dialektycznej teorii rzeczywistości społeczno-kulturowej łączącej możliwości analizy obiektywnych i subiektywnych przejawów życia społecznego (REMBOWSKA 2002b) oraz geografii turystyki;
- badania nad kulturowymi aspektami życia społecznego są determinowane historyczną (czasową) zmiennością i geograficznym (przestrzennym) zróżnicowaniem;

- przestrzeń śmierci jest wewnętrznie zróżnicowana i dynamiczna;
- przestrzeń turystyczna jest przestrzenią relacyjną (turysta–prze-strzeń), rozumianą jako indywidualna przestrzeń turystyczna (prze-strzeń turystyczna człowieka) będąca sumą przestrzeni, w których aktywność turystyczną przejawia jednostka lub grupa ludzi. W okreś-lonych sytuacjach przestrzeń turystyczna będzie również związana z konkretnym terytorium – przestrzeń turystyczna obszaru, mająca wyznaczone granice (WŁODARCZYK 2009).

Mając na uwadze problem badawczy, przedmiot badań i założenia przy-jęto następującą hipotezę: śmierć definiowana w kategoriach biologicznych i kulturowych jest czynnikiem kształtującym przestrzeń geograficzną, a w szczególności wyodrębnioną z niej przestrzeń turystyczną. Dodatkowo autor stawia tezy pomocnicze:

- sposób organizacji przestrzeni śmierci wynikający z przyjętych norm kulturowych jest czynnikiem kształtującym zainteresowanie czło-wieka wobec niej;
- przestrzeń śmierci ma walory religijne, edukacyjne, wychowawcze, socjalizacyjne i emocjonalne;
- rozwój kultury popularnej spowodował wzrost postmodernistycz-nego zainteresowania przestrzenią śmierci, w konsekwencji czego na-stąpił rozwój produktów turystycznych wykorzystujących składowe tej przestrzeni;
- geograficzne zróżnicowanie przestrzeni śmierci i jej interpretacji jest czynnikiem determinującym tanatoturystykę.

Celem pracy jest weryfikacja postawionych tez, a zatem:

- identyfikacja przestrzeni tanatoturystyki;
- określenie istoty i klasyfikacja tanatoturystyki;
- identyfikacja i charakterystyka czasoprzestrzenna kultury śmierci i poznawczego zainteresowania nią człowieka podróżującego;
- identyfikacja i charakterystyka procesów prowadzących do ewolucji przestrzeni śmierci z nieturystycznej w turystyczną;
- próba określenia geograficznej koncepcji badań przestrzeni śmierci.

W naukach zajmujących się przyczynami i skutkami ruchu turystycz-nego nurt badawczy obejmujący studia nad wykorzystaniem przestrzeni śmierci w turystyce jest stosunkowo młody, a badania identyfikujące tanato-turystykę są prowadzone na pewno od połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku. W Polsce brak jest opublikowanych kompleksowych badań nad opi-sywanymi zagadnieniami z zakresu geografii turystyki, poza pracami obej-mującymi badania turystycznego wykorzystania przestrzeni cmentarzy (TANAŚ 2008b).

W celu zgłębienia postawionego problemu badawczego należy sięgnąć do literatury z zakresu m.in. geografii człowieka (JĘDRZEJCZYK 1997, 2006, LISOWSKI 2003), geografii turystyki (LISZEWSKI 1981, KOWALCZYK 2000), geografii czasu (MAZURKIEWICZ 1994, HEIDEGGER 2004, KACZMAREK 2005), geografii kultury (REMBOWSKA 2002b) i geografii religii (JACKOWSKI 2003). W wymienionych subdyscyplinach geografii przestrzeni śmierci (TANAŚ 2006b) może być badana i analizowana w wymiarze relacji człowieka z przestrzenią geograficzną.

Przestrzenie napiętnowane śmiercią w badaniach tanatologicznych, antropologicznych, historycznych i socjologicznych mają swoje miejsce od dawna, ale studia nad przestrzenią śmierci, będącą częścią przestrzeni kulturowej (HOWETT 1977, KONG 1999, TANAŚ 2006a,b, 2011a) i stanowiącą przedmiot badań w ramach geografii kultury, mają korzenie w geografii w latach sześćdziesiątych XX wieku. Został wówczas zapoczątkowany nurt badań nad układem przestrzennym cmentarzy amerykańskiej szkoły nekrogeografii (KNIFFEN 1967, FRANCAVIGLIA 1971, HECKEL 1972, NAKAGAWA 1987, TREMLETT 2007, HUPKOVA 2008).

Autor sięgnął do licznych publikacji, cytowanych w dalszej części pracy, z zakresu studiów nad mroczną turystyką (*dark tourism*) i tanatoturystyką (*thanatourism*), w ramach których pojawiło się wiele publikacji cząstkowych. W literaturze przedmiotu odnaleźć można wyniki dociekań naukowych nad turystycznymi motywami i doświadczeniami związanymi z mroczną turystyką i tanatoturystyką (m.in. DANN 1998, LENON, FOLEY 2000, SEATON, LENON 2004, SHARPLEY 2005). Problematykę zarządzania atrakcjami tanatoturystycznymi i rozważania natury etycznej odnajdziemy w pracach A. SEATONA (2009), R. SHARPLEY' A (2009) i P.R. STONE' A (2009a). Turystyczna „konsumpcja” kultury śmierci, w perspektywie wyjaśnień tanatologicznych, podjęta została w publikacjach analizujących *dark tourism* (STONE 2005, 2008, 2011, 2012, SHARPLEY, STONE, red. 2009, SHARPLEY 2012). Badania te opierają się na tanatologicznym paradygmacie relacji między socjokulturowymi aspektami śmierci i śmiertelności, logicznych odpowiedziach na nieuniknioną ludzką śmierć i na potencjalnej roli turystyki w budowaniu relacji między światem żywych a światem umarłych. Próby konceptualizacji mrocznej turystyki i tanatoturystyki prowadzili jednak nieliczni (m.in. SEATON 1996, 2010, STONE 2006, 2010, SHARPLEY, STONE, red. 2009).

W Polsce badania nad zjawiskami mrocznej turystyki i tanatoturystyki są jak do tej pory spotykane stosunkowo rzadko. Prace obejmują najczęściej identyfikację tanatoturystyki i lokalne aspekty podróży do przestrzeni śmierci (TANAŚ 2006a, 2008b, 2012, MUSZEL 2007). Próby opisu mrocznej turystyki podejmowane były m.in. przez D. CHYLIŃSKĄ (2009) – przykład Dolnego

Śląska, H. GRZESIAK (2011) – przykład Egiptu, I. MICHAŁSKĄ-DUDEK i R. PRZEOREK-SMYKA (2012) – przykład Smoleńska, A. KOMSTĘ (2013) – przykład Polski. Walory turystyki wojennej i militarnej na wybranych przykładach opisywali m.in. A. KOWALCZYK (2003, 2009a, b), T. JĘDRYSIAK i A.M. VON ROHRSCHEIDT (2011) oraz D. CHYLIŃSKA i G. KOSMAŁA (2011) – podając przykład potencjału historycznego wojen śląskich. Z kolei cmentarz, jako obiekt zainteresowań turystycznych był przedmiotem badań S. TANASIA (2004, 2008b). Również przestrzeń sepulkralną jako walor turystyczny lub atrakcja turystyczna analizowano m.in. w pracach A. STASIAKA, S. TANASIA (2005), S. TANASIA (2007), A. WARTECKIEJ-WARZYŃSKIEJ (2010). Podróże poznawcze odbywane na cmentarzu w ramach tzw. turystyki genealogicznej analizował R.T. PRINKE (2009). Zagadnienia podejmujące problematykę wykorzystania miejsc śmierci w turystyce kulturowej i dylematy etyczne z tym związane opisywały K. BUCZKOWSKA i E. MALCHROWICZ-MOŚKO (2012).

Realizacji przyjętych celów badawczych podporządkowano układ pracy, który obejmuje trzy zasadnicze zagadnienia: śmierć, geografę i turystykę, a człowiek i przestrzeń stanowią koncepcyjny fundament badań. Książka składa się z sześciu rozdziałów. W rozdziale pierwszym autor wyjaśnia koncepcję, cele pracy i założenia, wraz z krótką dyskusją terminologiczną oraz analizą wybranej literatury. Rozdziały drugi i trzeci obejmują zagadnienia związane z kulturowymi i geograficznymi aspektami śmierci. W rozdziale czwartym przedstawiona została rola człowieka w kształtowaniu przestrzeni tanatoturystyki. Rozdział piąty poświęcono wyjaśnieniu istoty tanatoturystyki. Rozdział szósty jest podsumowaniem rozważań na temat wykorzystania przestrzeni śmierci w turystyce.

Książka jest kolejnym etapem na drodze naukowej autora, który swoje zainteresowanie badawcze przestrzeniami śmierci rozpoczął od analizy walorów turystycznych cmentarzy wojennych (TANAŚ 2004), następnie podjął próbę konceptualizacji przestrzeni turystycznej cmentarzy (TANAŚ 2008b). Oddana do rąk Czytelnika książka jest próbą podsumowania wieloletnich badań nad wykorzystaniem przestrzeni śmierci w turystyce kulturowej z perspektywy geografii kultury i geografii turystyki.

2. ŚMIERĆ I KULTURA

Człowiek od najdawniejszych czasów, posługując się różnymi wierzeniami i wartościami, kształtował postawy, oczekiwania i obawy związane ze śmiercią. Nieznane i niepokojące zjawisko stymulowało wyobraźnię człowieka, pobudzało do działań zarówno w nauce, jak i sztuce. Świadomość śmierci miała wpływ na kształtowanie reguł społecznego postępowania. Śmierć stała się formą represji wobec nieprzestrzegających norm religijnych, moralnych i prawnych.

Znaczącą rolę w kształtowaniu współczesnych postaw wobec śmierci i umieralności odegrały średniowieczne i późniejsze epidemie oraz wojny, w szczególności mające miejsce w XX wieku. Ludzie powojennej cywilizacji chcieli usunąć ze swej świadomości brutalną i gwałtowną śmierć (OSTROWSKA 1991, s. 27), czego efektem jest m.in. współczesna niechęć do rozmowy o śmierci. Pomimo unikania myśli o niej w sferze ogólnospołecznej ciągle wyzwała w człowieku emocje i reakcje, pobudza do refleksji i kształtuje określone postawy i zachowania.

Rozmyślanie o śmierci, „oswajanie” jej nie może być wulgarnie, naiwne bądź nieszczerze. Myśl o śmierci powinna uczyć pokory wobec życia własnego i życia innych. Z brakiem „oswojonej” śmierci łączy się w dużej mierze poczucie braku sensu życia, jego akceptacji oraz poczucia przynależności do świata w wymiarze społecznym (KAZIMIERCZAK 2012). Zmieniające się w historii i zróżnicowane geograficznie postawy wobec śmierci wykształciły materialne i duchowe dziedzictwo, wzbudzające u człowieka zarówno wieloaspektowe zainteresowanie, jak i niechęć wynikającą z obaw przed śmiercią, czego konsekwencją jest dystans i nieufność, jaką generuje kultura śmierci.

2.1. ZMIENNOŚĆ INTERPRETACJI ŚMIERCI A TANATOTURYSTYKA

W zależności od obszaru geograficznego, w którym zamieszkuje człowiek oraz postępu cywilizacyjnego zmieniały się poglądy i sposoby postępowania wobec śmierci, w szczególności w przypadku śmierci drugiego człowieka są